

CANCA (GÜMÜŞHANE) MADEN MUKATAASI'NDA İLTİZAM UYGULAMASI (1600-1650)

Bilgehan Pamuk*

Özet

Gelir kaynaklarına ait vergilendirme prensibi temelde iki usul çerçevesinde gerçekleşirdi. Hemen her devlette görüldüğü üzere maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılabildiği gibi özel müteşebbislere belirli şartlar dâhilinde vergi toplama işi devredilebilirdi. Mali ihtiyaçlar açısından vazgeçilmez bir metod olan ve benzeri iktisadî sahip bütün devletlerde az veya çok muhtelif şekilleri ile uygulanan iltizam usulü, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu müteakip eden yüzyıl içinde tatbik edildi. İltizam, timar sistemi ile bir bütünü meydana getirerek birbirini tamamladığı gibi aynı zamanda çatışan iki temel unsur olarak yana yana var oldu. İltizamın oluşmasındaki temel faktör, devletin artan masraflarını karşılamak gayesiyle vergi haklarını süratle nakdî mekanizmasının içine katmak zaruretiydi.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru değişen iktisadî yapı içerisinde mukataalar ekseriyetle iltizam olarak deruhte edildi. Değerli madenlerin çıkarıldığı Gümüşhane / Canca maden mukataası, bu süreç içerisinde kimi zaman emanet kimi zaman da iltizam olarak işletildi. Artan masrafların karşılanması düşüncesi ile Canca mukataası; rekabete açık, müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin olarak ödenen yıllık bir bedel karşılığında, sınırlı bir süre karı ve zararı kendinde kalmak üzere bir kefil gösterilmek koşuluyla iltizama verilir. Emaneten işletilmesinden ise iltizam olarak işletilmesinin daha avantajlı bir durum teşkil ettiği iltizamın Canca maden mukataasındaki tatbiki üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: Canca, Maden, Mukataa, İltizam, Mali

Giriş

Stratejik merkez olmasının yanı sıra iktisadî açıdan büyük önem taşımasından dolayı tarihî süreç içerisinde pek çok devletin mücadelesine sahne olan Canca¹, 1479 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. Osmanlı idaresinin tesisinden yaklaşık yedi yıl sonra 1486'da resmi kayıtlarda Canca; *karye-yi Palu Canca* ismiyle kayıtlıydı. 1515 ile 1520 yıllarında *karye-yi Eski Canca* olarak kayıtlı iken 1583'de *karye-i nefsi-i Canca-yı Ma'den* isminde yeni bir birimin eklenmesi ile iki

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Canca'nın *Canice-Çanıca-Çanıçe* şeklinde telaffuzları da vardı., Selahattin Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998, s. 20.

ayrı yerleşimdi.² XVI. yüzyılın ilk yarısında doğuda yeni bir yapılanma içerisinde olan Osmanlılar, harap vaziyetteki yerlerin kalkınmasına ihtimam gösterdi.³ Bu bağlamda Canca'da da imar ve iskân faaliyetleri etkili bir şekilde tatbik edildi. Gümüş yataklarına yakın mevkideki Süleymaniye Camii ve çevresinde yeni yerleşim birimleri kuruldu.⁴

XVI. yüzyılın ikinci yarısında madencilik yönünden işlevsellik kazandırılan Canca, idarî açıdan Trabzon eyaletine bağlıydı. Ancak Trabzon eyaletinde hazine olmadığından ya da daha değişik bir ifade ile defterdar bulunmadığından Canca maden mukataası ile ilgili işlemler, yakın olması hasebiyle Erzurum hazinesi defterdarının kontrolündeydi. Osmanlı Devleti'nde has ile idare edilen eyaletlerdeki padişahın has gelirlerinin tahsil edilmesi; hazine bulunan eyaletlerde defterdarlıklar aracılığıyla, diğerlerinde ise doğrudan doğruya merkez ya da yakın bir hazine tarafından yapılırdı.⁵ Bu bağlamda, XVII. yüzyılda ülke ekonomisi açısından fevkalade önemli bir yere sahip olan Canca idarî açıdan Trabzon'a malî açıdan ise Erzurum eyaletine tabii idi. Dolayısıyla Canca maden mukataasındaki iltizam uygulamaları, Erzurum hazinesiyle ilgili kayıtlarda yer almaktaydı.

Osmanlı idaresi; devlet görevlerini yerine getirebilmek için bir takım harcamalar yapmaktaydı. Harcamaların finansmanı ise çeşitli kaynaklardan tahsil edilen gelirlerdi. Bunlar; vergiler, harçlar, resimler, para cezaları, mülk ve teşebbüs gelirleri, para ve basımından doğan gelirler, iç ve dış borçlanma vb. gelirlerdi. Gelirlerin kalemler bazında tahsil edilme zorluğu, kurumlar sayesinde aşılmıyordu. Bunlar iktisadî hayatta birer firma idi. Osmanlılarda firma fonksiyonunu getirenlerden birisi mukataa kurumuydu. Bir başka deyişle, bu kurum aracılığıyla hazineye gelir sağlanırdı.⁶ Coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenen mukataanın konusu; maden ocağı, tuzla, darphane, dalyan gibi gerçek bir işletmenin tasarruf hakkı veya gümrük, ispençe gibi bazı resim ve vergilerin tahsiliydi. Devlete ait gelir kaynaklarının mukataa haline getirilmesindeki amaç; hazine gelirlerinin artırılması ve düzenli hale getirilmesiydi.

İltizam Usulü: Lüzum kökünden türeyen iltizam sözlükte “gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma” gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine almasıydı.⁷ Hazinesinin gelir kaynaklarından olan mukataaları, devlet muhasebesi dilinde tahvil denilen umumiyetle üç yıllık bir süre ile işletmek ve istismar etmek hakkını satın alan kimselere âmil veya mültezim denirdi.⁸

²Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA.) Maliyeden Müdevver Defter(MAD.) 828, s.186; BOA. Tapu Defteri(TD.) 52, s.774; BOA. TD. 387, s.764; BOA. TD. 288, s.522-523,540-541; Hanefi Bostañ, *XV - XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s.232.

³Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classic Age 1300-1600*, London 1997, s.150; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara 1999, s.87-88.

⁴Bilgehan Pamuk, “XVII. Asırda Gümüşhane(Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı. 30, Erzurum 2006, s.169.

⁵Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s.23-24.

⁶Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.3.

⁷Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA XXII*, s.154.

⁸Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası c. XXIII sayı, 1-2*, İstanbul 1962-1963, s.146.

Osmanlı idaresi tarafından tercih edilen iltizam; rekabete açık, müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre karı ve zararı kendinde kalmak üzere bir kefil gösterilmek koşuluyla mukataanın tasarruf hakkının verilmesidir.⁹ Bir mukataayı iltizama alan şahıs, devlete borçlanmıştır. Dolayısıyla devlet - mültezim ilişkisi borçlar hukuku kapsamındadır. Devlete borçlanan mültezim, muhakkak suretle kefil göstermeli ve teminat bedeli yatırmalıdır.

Mukataaların iltizama verilme işlemlerine yılbaşından dört ay önce başlanırdı. İltizam taleplerinin arzından sonra talip olunan gelir kaynağının durumu, hazinede arşivlenen mukataanın bağlı olduğu büronun defterlerinden incelenir, eğer bu kayıtlarda görülüyor ise defterhanedeki defterlerden araştırılırdı. Daha sonra buyruldu yazılır, ilgili bürodan tezkire alınmasını müteakip berat hazırlanırdı. Berata, mültezimlerin mukataayı nasıl zapt edeceği ayrıntılı olarak yazılırdı. Mültezimler, berat hazırlanıncaya kadar geçen süre zarfında mukataa gelirlerinin kaybolmaması ve zarar görmemesi için emir ile mukataayı zapt edebilirdi. Berat alan mültezimi mukataayı deruhte ederdi.¹⁰

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen malî sıkıntılar ile timar sisteminde yaşanan değişikliklerin akabinde mukataalar yaygın olarak iltizam olarak tahsis edildi. XVII. yüzyılda iltizam usulü kapsamlı bir hale geldi. 1632 yılında Baş Defterdar Hüseyin Efendi zamanında iltizam uygulamasında mukataaların peşin olarak satışı yaygınlaştı. 1600 – 1650 yılları arasında Canca maden mukataası, Osmanlı Devleti'nin iktisadî anlayışı çerçevesinde genelde iltizam olarak deruhte edildi. Ancak bu emanet olarak verilmediği anlamına gelmemekteydi. Kimi zaman şartlar elverişli olmadığında mukataa, *ber vech-i emânet* yani emanet olarak tahsis edilmişti.¹¹

Mukataanın emanet olarak tasarruf edilmesi fazla tercih edilmemekte. Ancak şartlar bazen mukataanın hem emanet hem de iltizam olarak tasarruf edilebilmesine olanak sağlardı.¹² 19 Nisan 1617'de iltizama verilen mukataa için hazineye 300 000 akçe ödendi. Şark seferlerinin sürdüğü bu kargaşada, yaklaşık elli gün sonra mukataa, emanet olarak İbrahim Bey'e verildi. 8 Haziran ile 19 Haziran arasında mukataadan 101 031 akçe gelir elde edilebildi.¹³

Sınır boylarındaki kalelerde görevlendirilen askerlere fetihten sonra kale çevresindeki gelir kaynakları ocaklık olarak verilebilmekteydi. Bunlar, mirasçılara intikal eden ocaklık ve yurtluk-ocaklıklardan farklı olup şahıslara değil, göreve tahsis edilmekteydi. Tayin edilen kişiler, söz konusu görevde kaldıkları sürece gelir kaynağını tasarruf edebilmekteydiler.¹⁴ Canca mukataası ekseriyetle iltizam olarak tasarruf edildiği 1600–1650 yılları arasında Erzurum kalesinde görevli askerlerin maaşlarına ocaklık olarak tahsis edilmişti. Fakat 1620'de sebebi anlaşıl-

⁹ Genç, "İltizam", s.154–155.

¹⁰ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.146.

¹¹ 1615–1616 yıllarında mukataa, Eyyüb Ali Bey adında bir emir tarafından idare edilmekteydi., *BOA. MAD. 5568*, s.190.

¹² *BOA. MAD. 7343*, s.11.

¹³ *BOA. MAD. 7343*, s.18–19.

¹⁴ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.90.

lamayan bir kararla, mukataa gelirlerinin askerlere maaş olarak verilmeden doğrudan hazineye gönderilmesi uygun görüldü. Buna askerlerin itirazı olduysa da karar değişmedi.¹⁵ Ancak ertesi yıl maaşlar yine Erzurum hazinesinden ödendi.¹⁶ Hatta 1622'de mukataayı konu alan hüküm kaydında, iltizam usulü çerçevesinde askerlerin müstahak oldukları maaşlarını ödemeleri açıkça belirtilmişti.¹⁷

1621 yılında Karagöz ailesinin fertlerinden Sanos, Canca ve tevabi mukataasının mültezimiydi.¹⁸ Sanos'un mültezimliği sırasında mukataanın idarî yapısında değişiklik oldu. Bu tarihe kadar Erzurum hazinesine bağlı olan Canca mukataası, artık doğrudan merkez hazineye bağlandı. Mültezim Sanos'a tahsil ettiği paraları, İstanbul'a göndermesi için emir verildi.¹⁹

Devlet, vergilendirici niteliğine uygun olarak müzayedeyi sürekli açık tutardı. Talipliler daha yüksek bir meblağ teklifiyle her zaman için başvurabilirlerdi. Daha yüksek teklifi aldığı anda hazine, mukaveleyi hemen değiştirme hakkına sahipti. Eski mültezim, yeni meblağı kabul ederse mukavele yine onun üzerinde kalmak şartıyla yenilenirdi, kabul etmediği takdirde ise tahvil bozular ve mukataa yeni talibe devredilirdi.²⁰ 1621 yılında Canca maden mukataası Sanos'un uhdesinde iken ertesi yıl onun tasarrufunda değildi.²¹ Mukataanın iltizama alındığı tarihten itibaren tahvilin son gününe kadar artırma mümkün olduğundan Sanos ile Defterdar Mehmed arasında iltizam konusunda kıyasıya bir rekabet yaşandı. Her iki taraf mücadelesinden vazgeçmedi. Defterdar Mehmed ve yakınlarından Zülfikar; müzayede de yıllık 2 700 000 akçe olan iltizam bedelini 400 000 akçe artırarak 3 100 000 çıkarttı ve 500 000 akçe peşinat vermeyi önerdi. Bu teklif üzerine Canca mukataası, Mehmed ve Zülfikar'ın uhdesine verildi.²²

Mültezim değişikliği Canca'da memnuniyet uyandırmadı. Halk, mukataayı iltizama alan Defterdar Mehmed'den nefret etmekteydi. Elbette bu tepkinin oluşmasında Mehmed'in mukataa nazırı iken yapmış olduğu icraatlar etkiliydi. Canca'daki reaksiyon o denli ileri boyuta ulaştı ki mesele Divan-ı Hümayun'a taşındı. 26 Mayıs 1622 tarihinde arza çıkan Canca ahalisi, mültezim değişikliğinden memnun olmadıklarını hatta bölgeden firar ya da göç edebileceklerini ileri sürdükten sonra "*mezkûr Sanos zimmî kabul eylemekle deruhde olunması her vechile cânib-i mirîdir ahâli-yi ma'dene evlâ ve enfa'dır ahvâlî vuku' üzre*" denilerek mukataanın iltizam hakkının Sanos'a verilmesini dile getirdiler. Mültezimin değişmesi için mukataanın 3 100 000 akçe olan değerini 3 300 000 çıkarttılar. Yeni teklif daha cazip geldiğinden Sanos, tekrar mültezimliği elde etti.²³

¹⁵BOA. MAD. 3449, s.29,30,129; "... müstahak olduğumuz mevâciblerimizi her üç ayda Erzurum divanında cümle kullarda mukaddem veregelmişler iken ulûfemize ta'yîn olunan Canca mukata'ası ...", BOA. MAD. 7589, s.20.

¹⁶BOA. MAD. 3449, s.129.

¹⁷BOA. MAD. 7589, s.75.

¹⁸BOA. MAD. 3449, s.50.

¹⁹BOA. MAD. 3449, s.50.

²⁰Genç, "İltizam", s.155; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, İstanbul 2004, s.663.

²¹BOA. MAD. 3449, s.137.

²²BOA. MAD. 7589, s.21.

²³BOA. MAD. 7589, s.21.

Defterdar Mehmed Efendi ile Zülfikar Bey, Canca için girdikleri mücadeleden vazgeçemediler. İltizam için Sanos'un verdiği teklif ile 3 300 000 akçe gelire ulaşan mukataa²⁴ için bu defa Mehmed daha yüksek bir öneride bulundu. Karaman Beylerbeyliği payesini de alan Mehmed'in önerisi ile ilgili olarak *hâlâ zikr olunan mukata'a yedi yük akça ziyâdesiyle defterdar-ı müşarün-ileyh deruhde olunmak fermân olunub cümle mukata'anın mâlî senede ihracât ve mevâcibât ve mesarifâtdan ma'ada kırk yük akçaya tahmîn olunub deruhde olunmuşdur* denilerek hüküm verildi.²⁵ Mukataanın, Mehmed Efendi ve Zülfikar'ın idaresine geçtiği ise 30 Eylül 1622 tarihli nişan-i şerif ile resmen onaylandı. Bu hükümdede dikkat çekici bir husus ise ne Erzurum Beylerbeyi ne de Batum Beylerbeyi'nin mukataaya müdahale etmemelerinin açıkça belirtilmesiydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başlamaya iltizam usulünün Canca'daki pozisyonu ile ilgili olarak bu rekabet önemli bir örnekti. Öyleki iltizam hakkı için yapılan kıyasıya mücadele neticesinde mukataanın 2 700 000 akçe olan değeri 4 000 000 akçeye ulaştı. Tabi bu durum ihtiyaç duyulan nakit paranın karşılanması için fevkalade ehemmiyetliydi. Bu mücadelenin akabinde Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa isyanı çıktı ve mukataa onun kontrolüne geçti.²⁶

Abaza Mehmed Paşa'nın isyanları sırasında gerek Erzurum ve gerekse de Gümüşhane mukataalarına ait hazine kayıtlarında herhangi bir bilgi yoktu. Muhtemelen Mehmed Paşa, isyan süresince mukataa gelirlerine el koydu. İsyanın bitmesini müteakip yapılan malî düzenlemelerin sonrasında²⁷ Canca'da iltizam işlemi tatbik edildi. Ancak istenilen ölçüde verim alınmadı. 1633 yılında madende çaşnıcı olan Hacı Bey, *iltizam-ı sabıkına zarar gelmemek üzere ihyâ ve âbâdân etmek şartıyla* mukataanın mültezimliğini aldı.²⁸ Yıllık gelir durumunda herhangi bir değişiklik yapılmadan ihtiyaç duyulan bazı onarımın yapılacağı yönündeki teklif üzerine mukataanın iltizam olarak deruhde edilmesi hazine tarafından olumlu karşılandı. Böylece Hacı Bey'e mukataanın iltizam hakkı verildi. Ancak iki sene geçmesine karşın Hacı Bey taahhüdüne sadık kalmadı. 1635'de hazine, hiç ödeme yapılmadığından iltizam anlaşmasını feshetti. Revan seferinde iken mukataayı almaya fazla talipli olmadığından Sanos'a mültezimlik havale edildi.²⁹

Osmanlı yönetimi bilhassa Doğu bölgelerindeki mukataa gelirlerini, doğrudan hazineye dâhil etmek yerine, *âdem-i merkezîyetçi* bir tutum izleyerek mevcut

²⁴... *ber-vech-i iltizâm emin olan Sanos nâm zimmi deyn ile olmakta iki yük akça ziyâde ile kabul idüb minvâl-ı meşrûh üzere cümle ihracât ve mevâcib-i kadîmesinden ma'ada senede otuz üç yük akçaya deruhde olunub meblağ-ı mezbûrde yine dört yük akçasını Erzurum-kullarının mevâciblerine virüb ma'adasını ber-vech-i nakd âsîtâne-yi sa'âdete dâhil ve hazine eylemek üzere fermân olunmakta berât-i şerif verilmiş...*, BOA. MAD. 7589, s.75.

²⁵BOA. MAD. 7589 s.75.

²⁶Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi, *Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi II*, (Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2005, s.769,773.

²⁷Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Bir Osmanlı Eyâletinde Yapılan Düzenlemeler: 1628 Tarihli Erzurum Kanunnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı. 42, İstanbul 2007, s.142.

²⁸BOA. MAD. 3458, s.17.

²⁹BOA. MAD. 3458, s.17.

masraflara tahsis ederdi.³⁰ 1635 yılında Canca mukataası gelirleri, yeni ele geçirilen Revan kalesindeki yeniçerilerin maaşlarına tahsis edildi.³¹

1635 yılında Canca için senede 30 000 kuruş / 2 400 000 akçe³² ödenmesine karar verildi. Ancak Sanos, iltizam antlaşmasında kendi lehine birtakım tavizler koparmayı amaçladı ve düşük bir teklif verdi. Buna göre; ilk yıl için 20 000 kuruş / 1 600 000 akçe, ikinci yıl için 22 000 kuruş / 1 760 000 akçe ve üçüncü yıl için 28 000 kuruş / 2 240 000 akçe ödemeyi taahhüt etti.³³ Sanos'un bu teklifte bulunmasında on üç yıl önce yaşadığı rekabetin etkisinin olduğu söylenebilir. Rekabet neticesinde mukataa değer kazanabiliyorsa şimdi de düşebilirdi. Defterdar Mehmed Efendi ve Zülfikar ile giriştiği rekabetin neticesinde mukataanın değeri yaklaşık % 22 arttı. Şimdi ise işletme hakkının feshedilmesinden istifade etmeyi arzulayan Sanos, mukataanın normal değerinden yaklaşık % 22'lik bir indirimde bulundu. Şartları göz önüne alan fiskanalist yaklaşım içerisindeki Osmanlı idaresi, Sanos'un teklifini kabul etmedi. İltizam anlaşılması gereğince; ilk yıl 25 000 kuruş / 2 000 000 akçe, ikinci yıl 30 000 kuruş / 2 400 000 akçe ve üçüncü yıl ise 35 000 kuruş / 2 800 000 akçe olmak üzere 90 000 kuruş / 7 200 000 akçe ödenmesine hüküm verildi.³⁴ Her ne kadar kendi istediği gibi olmasa da Sanos, bu anlaşmaya sadık kaldı. 1635 ile 1637 yılları arasında 25 000 – 30 000 – 35 000 kuruş ödeyen Sanos, 3 677 907 akçeyi de hazineye peşinat olarak verdi.³⁵

1600 – 1650 yılları arasındaki arşiv kayıtlarında; *Canca ve tevabi mukata'ası* ibaresinden, başka mukataaların olabileceği anlaşılmaktadır. Osmanlı malî yapısında mukataa; tek bir kalemden oluşabileceği gibi birden fazla kalemden de teşekkül edebilirdi.³⁶ Ancak Canca mukataasına ait unsurların neler oldukları konusunda açık ifadelere tesadüf olunmamakla birlikte işlevini sürdürdüğü müddetçe darphane, mukataaya bağlıydı. Dolayısıyla Canca madenlerini iltizam olarak tasarruf edenler, darphaneyi de tasarruflarında bulundurmışlardı.

XVII. yüzyılın ilk yarısında faal olarak hizmet veren darphane, Canca mukataası kalemleri arasında olup iltizam olarak tasarruf edildi. 1617 yılında Canca darphanesi, bir zimmî tarafından iltizam olarak alındı.³⁷ 1622'de darphanede hizmet eden üstatlar ve işçiler, mültezim Defterdar Mehmed ve Zülfikar'dan memnun olmadıklarını ve başka bir mültezimin mukataayı işletmesini beyan etmişlerdi.³⁸ 1634 – 1635 ve 1647 yıllarında darphane, Canca mukataası ile birlikte kayıtlıydı.³⁹

³⁰Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, İstanbul 2000, s.104.

³¹"... Revan kala'sı muhafazasında olan dergâh-ı mu'allam yeniçerilerinin Erzurum gümrüğü ile Canca ma'den mukata'atı mâtına bin kırk beş senesinde müstahak oldukları dört kıst mevâcibleri masar recceç reşen lezez nıfsı Erzurum gümrüğüne ve nıfsı Canca ma'denine salyâne olıub..." , *BOA. MAD. 3458 s.17.*

³²1 kuruş 80 akçe, *BOA. MAD. 4383, s.26.*

³³*BOA. MAD. 3458, s.47.*

³⁴*BOA. MAD. 3458, s.47.*

³⁵*BOA. MAD. 4383, s.114.*

³⁶Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s.264.

³⁷*BOA. MAD. 7343, s.11,18–19.*

³⁸*BOA. MAD. 7589, s.21.*

³⁹*BOA. MAD. 4383, s.186; BOA. MAD. 4402, s.100; "An mâl-ı mukata'a -ı Gümrük-i Harir-i Erzurum ma'a tevâbiha darû'd-dârb ve Ma'den-i Canca ve mukata'a-yı ma'den-i Ardanuç", BOA. MAD. 3779, s.2.*

Ancak yüzyılın ortalarına doğru darphane, atıl bir haldeydi.⁴⁰ XVII. yüzyılın ortalarından itibaren darphane işlevselliğini kaybetti. İlerleyen yıllara ait kayıtlarda dahi artık darphanenin ismine rastlanmadı.

Mültezim: Osmanlı Devleti'nde mültezim, vergi tahsili ile mükellef özel bir memurdu. Mukataayı iltizama alan mültezim, mukataaya konu olan işlerin kanun ve nizamlara uygun biçimde yapılmasından sorumluydu.⁴¹ Devrin şartları içerisinde Canca maden mukataası iltizam olarak alan amil ya da mültezim, mukataaya konu olan işleri kanun ve nizamlara uygun biçimde yerine getirdiği gibi vergi tahsildarlığı yapmaktaydı. Resmî kayıtlarda ifade edildiği üzere "...mukata'a-yı mezburenin bir senede küllî ve cüzî hukuk ve rüsum bi-hesab'ü-ş-şer' ve'l-kanun 'ahz ve kabz eyleye"⁴² şeklindeki ibareden mültezimin vazifesi açıkça anlaşılacaktır.

Canca'daki mültezimin herkes tarafından kabul gören bir kişi olmasına dikkat edilirdi.⁴³ Özellikle madenciler açısından *ahâlî-yi madene evlâ ve enfa'* olmalıydı.⁴⁴ Aksi takdirde ciddi sıkıntılar yaşanırdı. 1621 yılında madenciler ile mültezim arasında bu nedenden ötürü önemli sorunlar çıktı. Madencilere karşı sert bir tutum sergileyen mültezim, madencilerin bazısının ölmesine ve bazısının da madenleri terk ederek kaçmasına sebep oldu. Olayların giderek büyümesi üzerine mültezim değişikliğine gidilmek zorunda kalındı.⁴⁵ Madencilerin "...zulm ve te'addisinden takatımız kalmadı" diyerek yaptıkları şikâyetler, her zaman itibara alındı. Bu durum mukataaya zarar ettireceğinden görev değişikliği kaçınılmazdı.⁴⁶

Madencilere ötürü mukataanın zarar görmemesine dikkat edilirdi. Bu hadise mültezimlere açıkça ifade edilirdi. "...ma'den hidmetine ta'yîn olunan re'âyâdan hidmetlerinde nezâret edenleri görüb noksanları humayet olunmakla ma'den halî kalmasından ta'likde ihzâr eyleyesin".⁴⁷ Şayet madencilere kaynaklanan ihmaller neticesinde mukataa zarar ederse mültezim zararı onlardan tahsil edebilirdi. "...ihmâl itidilir ise mirîleri kendilerinden talep ve tahsil olma".⁴⁸

Canca mültezimleri, maden işleriyle ilgili yeterli bilgiye sahip olmalıydılar. Keza madenlerdeki cevherlerin çıkarılması, muhafaza edilmesi, hırsızlıkları önlemek gayesiyle cevher çıkarılan mağaraların kapılarının mühürlenmesi, çıkarılan gümüş miktarının tespit edilmesi ve bunların yazılı olarak ilgili makama bildirmesi gibi vazifeler sorumluluklarındandı.⁴⁹

⁴⁰ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi II*, s.213.

⁴¹ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, s.141.

⁴² BOA. MAD. 6269 s.171.

⁴³ "... bir makbûl kimesne üzerinde emin ta'yîn olma....", BOA. MAD. 2765 s.167.

⁴⁴ BOA. MAD. 7589, s.21.

⁴⁵ BOA. MAD. 7589, s.21.

⁴⁶ BOA. MAD. 2765, s.167.

⁴⁷ BOA. MAD. 3458, s.47.

⁴⁸ BOA. MAD. 6269 s.171.

⁴⁹ BOA. MAD. 3260, s.4.

Mültezim, *mâl-ı mirî tahsilinde küll-i vukûf ve şuûri olmakla yükümlüydü.*⁵⁰ Zira devlet adına vergi tahsil işini gerçekleştirmekteydi. Tahsil işlemi sırasında reayadan alınan yasal vergiler ile vergi oranlarının dışına çıkmamalıydı. "...*ma'den-i mezbûre re'âyâsına hilâf-i şer' ve kanûn te'addi ve tecâvüz olunmayub cizye-yi şer'iyye ve rûsûm-ı sâire her ne ise kanûn üzre aldurub*"⁵¹ denilerek mültezimlere hatırlatılırdı. Mültezim ne fazla ne de eksik olarak tahsil bulunmalıydı. Aksi takdirde her iki durumdan doğabilecek zararı karşılamak zorundaydı.

Canca mukataasını iltizama alan mültezime herkes müdahale edememekteydi. Mültezim için *zabt ve tasarruf idüb âhardan bir ferd dâhl ve ta'arruz eylemeye* denilerek yetkilinin kim olduğu açıkça belirlenmişti.⁵² Mukataada mültezimin tasarruf yetkisi mutlaktı. "...*mukata'a-yı mezbûr tevâbi' ve levâhikiyle zabt ve tasarruf eylemesi ve ma'den-i mezbûrde cümle küttâb ve huddâm diledüğü kimesneleri istihdâm itdürsin hâricden kimesneyi müdâhale itdilmeye...*" denilmişti.⁵³ Ancak hazine her zaman için mültezimin hareketlerini taşradaki bürokratlar tarafından takip etmekteydi. Erzurum hazine defterdarı mukataaya nezaret ettiği gibi Torul kadısı da mukataa üzerine etkindi. Tasarruf yetkisi tam olan mültezim, personel seçimini kendi inisiyatifince yapabiliyordu. İstedığı kimseye görev verir ve buna kimse müdahale edemezdi.

Sonuç

Günümüzün deyimiyle vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelenebilecek olan iltizam, zirai toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulamasıydı. XVII. yüzyılın ilk yarısında "*en mücessem ve muazzam mukataalardan*" birisi olarak tanımlanan Gümüşhane-Canca; kimi zaman emanet olarak kimi zamanda iltizam olarak işletilmişti. Ancak artan masrafların karşılaması için vergi haklarını süratle nakdî olarak çevrilmesinden ötürü iltizam uygulaması ekseriyetle tercih edilmiştir. Bu uygulama neticesinde Osmanlı hazinesi ciddi kazanımlar elde etmiştir. Mukataayı tasarruflarına almak için girişilen rekabet neticesinde karlı çıkan taraf hazine olmuştur. İltizam uygulaması çerçevesinde mukataalarını tasarruflarına alan mültezimler, mukataaya ait işleri kanun ve nizamlara uygun şekilde yerine getirdiği gibi vergi tahsildarlığı yapmışlardı. İster istemez madencilik konusunda bilgi sahibi olan mültezimler, mukataanın düzenli olarak işlemesine çalışarak hem kendileri için hem de hazine için ciddi bir gelir sağlamışlardı.

⁵⁰BOA. MAD. 2765, s.167.

⁵¹BOA. MAD. 3458, s.47.

⁵²BOA. MAD. 3458, s.47.

⁵³BOA. MAD. 6269 s.171.

Abstract

The taxing principle related to the sources of income used to eventuate in two basic ways. First one was by officials who are paid salaries and who can be seen in almost every country, and the other way was to hand over the duty of tax collecting to private enterprises under certain circumstances. The land tenure, which is an indispensable method for financial necessities, and whose various forms are more or less seen in different countries, started to be applied in Ottomans within the first hundred years of the establishment of the government. Land tenure forms a whole with crown land system by accomplishing one another, but from time to time they have existed separately as two opposing elements. The basic factor in the emergence of land tenure was the necessity of the putting tax rights into the financial mechanism in order to pay the increasing expenses of the government.

Through the end of the 16th century, muqata'ah is generally assumed as land tenures. The Canca mine muqata'ah, Gümüşhane, from which valuable metals are mined, is operated either as custody or as land tenure from time to time. With the idea of covering the expenses, by an annual price, which is decided with a competitive auction and whose certain percentage is paid in cash, and by showing a guarantor, the operation of the Canca muqata'ah used to be given as land tenure for a limited period of time with its profits and deficits. In this study, the application of land tenure in Canca mine muqata'ah, as a more advantageous way of operation when compared with operating on deposit, is analysed.

Key Words: *Canca, Mine, Muqata'ah, Land Tenure, Financial*

